

Бандурка Олександр Маркович,
доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ),
Литвинов Олексій Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
відповідальний секретар Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.9 (477)

СТРУКТУРА ПРОЦЕСУ ЗАПОБІЖНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено структуруванню процесу запобіжної діяльності. Проаналізовано форми, об'єкт, предмет і суб'єкт запобіжної діяльності. Здійснено класифікацію названих елементів за різними підставами.

Ключові слова: запобігання злочинам, запобіжний процес, запобіжна діяльність, форма, об'єкт, предмет, суб'єкт.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний з процесами широких перетворень у всіх сферах соціальної практики, головним напрямком діяльності держави у галузі охорони прав, свобод та інтересів громадян стає запобігання злочинам та іншим правопорушенням. І небезпідставно саме запобігання злочинам є пріоритетним: злочини є найбільш соціально небезпечними діяннями; вони завдають шкоди життєво важливим соціальним благам, заважають становленню та розвитку суспільних відносин.

Проблема запобігання злочинам будь-якого характеру або спрямування пов'язана з певними соціальними групами, індивідами та життєвими ситуаціями, до яких вони потрапляють. Запобігання у цьому сенсі є цільовим актом, зорієнтованим на ті чи інші категорії людей. Запобігання злочинам є специфічною соціальною системою. Її цілісне бачення та сприйняття як об'єкту відповідного організаційного впорядковуючого впливу допомагає позбавитись абсолютизації внутрішніх закономірностей її функціонування та розвитку, підміни ефективності та її критеріїв проблемами структурних та функціональних змін і виводить на значно новий рівень з'ясування ступеня відповідності впливу системи запобігання злочинам на факто-

ри злочинності її завданням. Як цілісна, система запобігання злочинам може розглядатися лише у тому випадку, коли в її ході дії державних органів та установ, громадських формувань і окремих громадян координуються, як це притаманно соціальним системам та науковому управлінню суспільними процесами.

Ці проблеми останнім часом знайшли широке висвітлення у сучасній правовій доктрині в роботах Г. А. Аванесова, О. М. Джужи, А. Е. Жалинського, О. Б. Сахарова, О. М. Бандурки, Л. М. Давиденка, О. М. Литвинова. Але питання структуризації процесу запобігання злочинам залишились поза увагою дослідників. Проте, процедурна характеристика цієї системи має важливе прикладне значення, адже забезпечує можливість визначення спільних рис правоохоронної та запобіжної діяльності на основі інструментальної, методичної, методологічної та психологічної єдності основних організаційно-функціональних засад названих видів соціальної діяльності, якими є форма, об'єкт, предмет і суб'єкт діяльності.

Здійснюючи будь-який вид діяльності, суб'єкт діяльності реалізує відповідні суспільні потреби, що є об'єктивним джерелом його діяльності. Якщо даний вид діяльності належить до певного соціального типу діяльності, то конкретна форма діяльності суб'єкту повинна бути співвіднесена з відповідним психологічним типом діяльності. Це означає, що вид діяльності вказує на певну сферу соціального додатку діяльності, який відповідає певній суспільній потребі, а форма діяльності представляє собою конкретний процес, у ході якого здійснюється реалізація суб'єктом певних потреб в рамках того або іншого виду діяльності.

Приступаючи до дослідження структури процесу діяльності певного суб'єкта необхідно передусім виділити форму здійснення даного процесу, в межах якої відбувається послідовна зміна різноманітних фаз і етапів процесу діяльності. Такий загальновизнаний підхід до поняття форми діяльності, вироблений соціальною психологією; його ми будемо дотримуватися надалі.

Традиційним є виділення в структурі запобіжного процесу двох форм запобігання злочинам: раннього та безпосереднього [1, с. 20]. Скоріше за все мова тут повинна йти про види запобіжного впливу, підставою для виділення яких є характер об'єкту (індивідуального або колективного), який знаходиться на різноманітних стадіях «готовності» до вчинення злочину.

На нашу думку, форма запобіжної діяльності безпосередньо пов'язана з її суб'єктами. Запобігання злочинам – це різновид діяльності малих соціальних груп (колективна діяльність). Суб'єкти запобігання злочинам відносяться до груп з формальною структурою. Формою реалізації їх прагнень та інтересів є відповідна діяльність, яка також носить формалізований (заздалегідь заданий) характер. У свою чергу, вона здійснюється у формі різних актів або дій, які регламентовані законодавством. Через це можна говорити про процесуальну форму діяльності. Якщо ж запобіжні дії не врегульовані нормативно-правовими актами, форма цього виду діяльності буде носити непроцесуальний характер.

У процесі виникнення та розвитку будь-якої системи запобігання злочинам між її елементами встановлюється наступна залежність: властивості об'єктів – властивості засобів і форм її здійснення – властивості суб'єктів запобігання злочинам. Сутність залежності, що аналізується, полягає в тому, що якісна своєрідність певного криміногенного процесу, а також структури суспільства, де він проявляється, з необхідністю вимагає проведення специфічних запобіжних заходів, які можуть бути виконані певними суб'єктами.

Велике значення для запобіжної діяльності має правильний вибір об'єкта запобіжного впливу. У кримінологічній літературі спостерігається розбіжність поглядів щодо цього питання.

Поняття об'єкта запобігання злочинам з'явилося у спеціальній літературі порівняно недавно. В радянські часи спеціальних досліджень із цієї проблематики не проводилось. Навіть у фундаментальних роботах та кримінологічних розробках питання про об'єкт запобігання злочинам фактично не розглядалось, хоча очевидно, що воно є ключовим з точки зору ідеології, політики, стратегії і тактики запобіжної діяльності.

Внаслідок невирішеності цієї проблеми в науці мають місце суперечливі судження. Спостерігається ситуація, коли різні автори одне й те саме явище називають або об'єктом, або предметом, а окремі – розглядають об'єкт і предмет як тотожність, категорії, що мають непринципові термінологічні відмінності. На цій основі склалась ситуація, коли, наприклад, протиріччя у суспільних відносинах називають предметом, а наслідки цих протиріч – криміногенні фактори – об'єктом запобігання

злочинам. Вважаємо цю ситуацію такою, що потребує чіткого визначення.

Об'єкт – це філософська категорія, яка виражає те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [2, с. 911]. «Все те, що пізнається, представляє собою об'єкт дослідження, оскільки воно ще не пізнано і протистоїть знанню» – зазначає В. М. Садовський [3, с. 181-182]. Але таке визначення об'єкту носить занадто формалізований формальний характер. Для теорії і практики правозастосовної діяльності недостатньо лише визначення об'єкта запобігання злочинам, важливо розкрити його зміст.

Ті види суспільних відносин, які представляють найбільшу соціальну цінність охороняються за допомогою права, зокрема, кримінального. Тому в теорії кримінального права об'єктом злочину є суспільні відносини, які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність. Вчиненням злочину та настанням певного результату суспільним відносинам заподіюється значна шкода. Для відновлення або усунення такої шкоди потребуються матеріальні витрати, зусилля багатьох людей. Суспільство та державу це не влаштовує. Тому виникає система інших суспільних відносин щодо запобігання злочинам. Отже, ця система відносин також виконує охоронну функцію.

Відмінність між ними полягає в тому, що закон має справу зі злочиним, а запобігання злочинам – з криміногенними чинниками (причинами та умовами, які сприяють вчиненню цього злочину). Запобігання покликане усувати, нейтралізувати, блокувати ці причини та умови. Отже, об'єкт запобігання злочинам – це криміногенні чинники, на які спрямовано діяльність відповідних суб'єктів [4, с. 12-14]. Іншими словами це те, на що безпосередньо впливають суб'єкти з тим, аби зменшити кількість правопорушень, запобігти конкретному реально можливому злочину, попередити його або припинити його вчинення.

Визначення ознак типових об'єктів запобігання злочинам значною мірою залежить від методологічних позицій дослідників. Оскільки радянська та пострадянська кримінологія спирається переважно на соціологічну парадигму і акцентує суспільні відносини, вважаючи тільки їх об'єктами злочинів, то й об'єктами запобігання визначаються різного роду недоліки у функціонуванні суспільних відносин [5, с. 85-87].

Західні кримінологи вважають об'єктами запобігання злочинам, насамперед, людські вади та хвороби, як отримані у спадок, так і надбані в процесі життєдіяльності, хоча не заперечують також криміногенного впливу об'єктивних умов буття. Відповідно до цього в якості об'єктів запобігання злочинам розглядаються сімейне виховання дітей, субкультура малих соціальних груп, девіантна поведінка неформальних молодіжних об'єднань, неналежна ефективність правоохоронної системи, явища соціальної анемії, а також агресивність та егоїзм людей, психопатологія та акцентуація особистості, шкідливі звички тощо [6, с. 32-46].

На наш погляд, запобігання злочинам як вид соціальної практики і соціальна цінність відображає сегмент суспільних відносин з приводу і в зв'язку з протидією злочинності, тому саме вони (відносини), а не їх недоліки, є її об'єктом.

Особливим об'єктом запобігання злочинам є потенційні жертви злочинних посягань. Тут йдеться про так званій віктимологічний аспект запобігання злочинам. Віктимологічна профілактика – система взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення й усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину [7, с. 158]. За даним визначенням, віктимологічна профілактика поширюється на все населення країни, але насамперед на численні групи підвищеного ризику, які характеризуються значною маргіналізацією або належать до неформальних об'єднань асоціального спрямування.

Як вже відзначалося, в процесі функціонування будь-якої системи запобігання злочинам обов'язково встановлюється певна залежність між об'єктами, засобами, формами і суб'єктами цієї діяльності. Аналіз змісту останньої категорії також представляє певний науковий інтерес.

Суб'єктами запобігання злочинам можуть бути всі юридичні та фізичні особи, які, не порушуючи чинного законодавства та природних прав людини, свідомо і цілеспрямовано здійснюють припинення або запобігання злочинам [8, с. 100]. Суб'єктами запобігання злочинам є: в соціологічному плані – суспільство в цілому, колективи, групи, індивіди; в соціально-політичному плані – держава в цілому, державні органи та громадські організації, громадяни. Множинність суб'єктів, які розрізняються за характером, масштабом, формами та методами

діяльності – одна з суттєвих особливостей запобігання злочинам як системного утворення та виду соціальної практики.

З урахуванням різноманітності злочинних проявів, а також різноманітності причин і умов, які сприяють їх вчиненню, в якості суб'єктів можна назвати: органи державної влади та місцевого самоуправління, а також органи, які при них створюються; правоохоронні органи; підприємства, установи та організації всіх форм власності; громадські організації і об'єднання громадян; окремих громадян.

Також всі суб'єкти запобігання злочинам можна поділити на спеціалізовані та неспеціалізовані.

До суб'єктів першої групи відносяться: правоохоронні органи (органи внутрішніх справ, прокуратура, СБУ, податкові органи тощо); спеціалізовані громадські формування правоохоронної спрямованості [9, с. 107]. Ці суб'єкти забезпечують підтримання правопорядку в суспільстві шляхом реалізації правових норм, а також здійснюють запобігання злочинам шляхом застосування спеціальних заходів впливу. Для них запобігання злочинам є одним із статутних функціональних завдань, не завжди головним, але обов'язковим. Так, наприклад, п. 2 ст. 10 Закону України «Про міліцію» вказує на обов'язок міліції «виявляти, попереджувати, припиняти та розкривати злочини». У п. 6 цієї ж статті цей обов'язок деталізується через завдання «...виявляти криміногенні чинники, усувати їх, брати участь у правовому вихованні населення». Спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинам слід вважати усі без винятку підрозділи МВС України.

Не викликає сумніву також необхідність виконання спеціальних функцій органами та підрозділами інших правоохоронних органів.

Складнішим є питання про те, чи слід вважати спеціальними суб'єктами запобігання злочинам суди та прокуратуру [8, с. 115]. Традиційно у кримінологічних дослідженнях з відповідної проблематики на це питання даються стверджувальні відповіді [10, с. 61]. Можливо, саме тому з подачі своїх радників Президент України у 1999 р. призначив Генерального прокурора України Головою Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Більше того, прокуратуру багато хто вважає природним координатором дій усіх спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам [11, с. 61].

Вважаємо цю позицію доволі спірною. Узгоджені заходи, спрямовані на усунення криміногенних чинників, мають здійснюватись виключно під керівництвом виконавчої влади. Тільки вона має необхідні для цього повноваження, технічні та матеріальні ресурси. Прокуратуру, як вищий наглядовий орган у державі, має бути усунуто від керівництва діяльністю суб'єктів запобігання злочинам, адже природа та зміст цієї діяльності саме управлінський. Координаційні повноваження прокуратури мають поширюватись лише на спільну діяльність правоохоронних органів з метою всебічного забезпечення законності та підвищення ефективності виявлення ознак злочинів, їх розкриття, розслідування та запобігання засобами правоохоронної діяльності.

Що стосується судової влади, яка створена аж ніяк не для боротьби зі злочинністю, а заради здійснення правосуддя, то згідно з Конституцією України суди є незалежними і підпорядковані лише законам. Ніякі інші міркування, в тому числі інтереси запобігання злочинам, не повинні впливати на судові рішення. Тож суд не можна вважати спеціалізованим суб'єктом запобігання злочинам. Резюмуємо: і прокуратуру, і суди необхідно віднести до неспеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам.

До другої групи суб'єктів також відносяться: органи законодавчої влади; органи виконавчої влади; адміністрації підприємств, установ, організацій; громадські об'єднання; окремі громадяни [9, с. 107].

Головною функцією неспеціалізованих суб'єктів є здійснення загальносоціального запобігання злочинам в межах соціальної політики. Ця діяльність поєднується із господарчою, організаційною, управлінською, культурно-виховною та іншими видами діяльності.

Завершуючи розгляд структури процесу запобігання злочинам, слід звернути увагу на такі принципи висновки, отримані в ході дослідження.

По-перше, класифікуючи суб'єктів запобігання злочинам, потрібно враховувати їх функціональні взаємозв'язки та відсутність субординаційної підпорядкованості.

По-друге, основним призначенням спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам є боротьба зі злочинністю як вид соціальної практики (правоохоронної діяльності). Боротьба, як активна форма протидії, є адекватною відповіддю реальній

загрози злочинності, умовно припустимим засобом її утримання в межах соціально толерантної норми. Характер та зміст цієї діяльності обумовлює необхідність її ґрунтування на системі державно-владних інститутів.

По-третє, запобігання злочинам є антиподом боротьби зі злочинністю. Їй притаманні менш агресивні, більш соціальні форми протидії. Сприяючи реалізації охоронних функцій опосередковано та більш тривало у часових межах, вона є магістральним напрямком соціальної практики, який повинен розвиватись адекватно з розвитком правоохоронної системи. Основу цієї діяльності складають соціальні інститути та відповідні заходи, а пріоритет має надаватись широкому залученню громадськості до запобіжних процедур.

Список використаних джерел:

1. Аванесов Г. А. Криминология : учебник / Аванесов Г. А. – М. : Академия МВД СССР, 1984.
2. Советский энциклопедический словарь. – М., 1985.
3. Садовский В. Н. Методические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / Садовский В. Н. // Социология в СССР. – Т.1. – М., 1966.
4. Голіна В. В. Попередження злочинності : лекція / Голіна В. В. – Харків, 1994.
5. Долгова А. И. Организация предупреждения преступности с учетом детерминации / Долгова А. И. // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 47. – М., 1988.
6. Бьргэу М. М. Опыт системного исследования профилактики преступлений. Современное состояние проблемы / Бьргэу М. М., Литвинов А. Н. – М. : «Юркнига», 2004. – 160 с.
7. Курс кримінології: Загальна частина : підручник: У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
8. Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності / Литвак О. // Право України. – 2001. – № 5.
9. Бьргэу М. М. Организация профилактики преступлений органами внутренних дел: концептуальные основы, практика, перспективы совершенствования (опыт Республики Молдова) / Под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки А. М. : монография. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004.
10. Криминологія : підручник для студентів вищих навч. закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2002.

11.Рощина І. Нове у законодавстві України і перспективи запобігання злочинності / Рощина І. // Право України. – 2004. – № 3.

Статья посвящена структурированию процесса предупредительной деятельности. Проанализированы формы, объект, предмет и субъект предупредительной деятельности. Проведена классификация названных элементов по различным основаниям.

Ключевые слова: *предотвращение преступлений, профилактический процесс, профилактическая деятельность, форма, объект, предмет, субъект.*

The article is devoted to the structuring process of preventive activity. The forms, the object and the subject of preventive activity are analyzed. The classification of these elements on various grounds is done.

Key words: *crime prevention, proactive, preventive maintenance activities, form, object, subject.*

Стаття надійшла до редакції 03.03.2014
